

UWAG KILKA O DZIEJACH GMINY ŻYDOWSKIEJ W PLESZEWIE

1. Wprowadzenie

Inicjatywy przygotowania nowej, pełnej i wyczerpującej monografii Pleszewa, odpowiadającej współczesnym standardom naukowym, od kilku lat jest szeroko dyskutowana wśród przedstawicieli różnych nauk. Głos zabierali już historycy, ukazujący przełomowe momenty w dziejach miasta, jak i przedstawiciele innych dyscyplin. W tak nakreślonych ramach badań nie mogło zabraknąć refleksji nad miejscem i znaczeniem ludności żydowskiej w historii Pleszewa. Na łamach „Rocznika Pleszewskiego” ukazał się w 2007 r. polski przekład artykułu napisanego przez dwóch żydowskich uczonych, którzy na przełomie XIX i XX w. wydali obszernie, liczące ponad 1000 stron opracowanie dotyczące dziejów gmin żydowskich w Wielkopolsce zlokalizowanych w granicach ówczesnych Niemiec¹. Mimo stulecia, jakie upłynęło od wydania tego dzieła, nie straciło ono na aktualności, nadal pozostając w użyciu. Zwalnia to poniekąd autora od powtarzania informacji o wszystkich znanych i ważnych wydarzeniach w dziejach gminy żydowskiej.

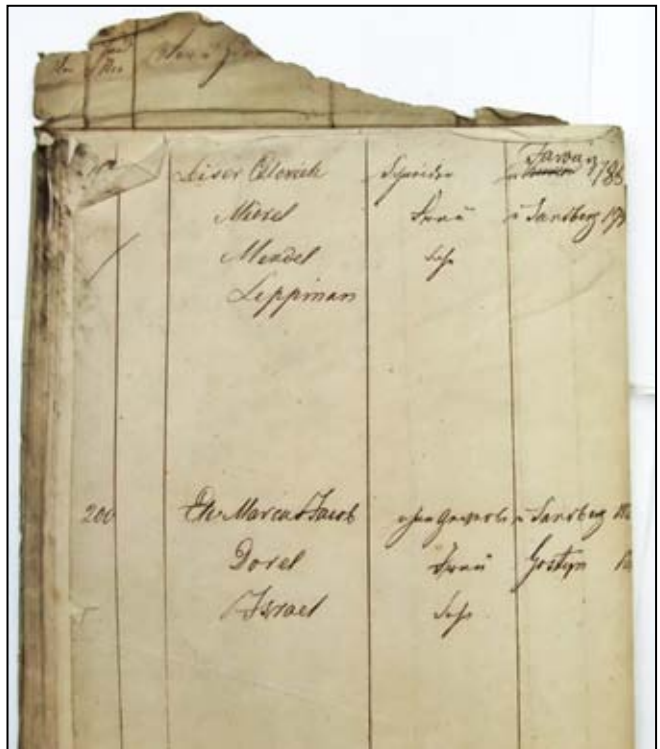
Z drugiej jednak strony należy podkreślić, że brakuje obszerniejszych fragmentów dedykowanych Żydom pleszewskim w wydanych monografiach dziejów miasta², natomiast drobne wzmianki w innych publikacjach bynajmniej nie wyczerpują tematu³. Warto zwrócić uwagę na wyraźne ożywienie w studiach nad przeszłością Żydów w Wielkopolsce (czy szerzej w Polsce w jej historycznych granicach), widoczne w ostatnich dwóch dekadach. Nie oznacza to jednak, że polska (wielkopolska) historiografia wypracowała modelowe studium o dziejach Żydów, mieszkających w poszczególnych miejscowościach regionu. Na próżno także szukać takich wzorów w pracach współczesnych historyków niemieckich, anglosaskich czy izraelskich, choć wiele tytułów ciekawych publikacji można by wymienić. Jak zatem ukazać przeszłość, znaczenie i dziedzictwo mniejszości żydowskiej w planowanej monografii miasta? Niniejszy artykuł należy traktować jako refleksje nad wspomnianym zagadnieniem, a nie jako pełne i wyczerpujące studium o Żydach pleszewskich.

-
1. „Rocznik Pleszewski” 2006, Pleszew 2007, s. 151 – 163; tekst w przekładzie Edwarda Kubisza. Złośliwy chochlik drukarski zamienił kolejność liter hebrajskich, na co powinni zwrócić uwagę czytelnicy tego tłumaczenia; oryginał ukazał się jako A. Heppner, J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen, Koschmin – Bromberg – Breslau 1904 – 1929*, s. 693 – 710.
 2. Por. F. Kryszak, *Dzieje miasta Pleszewa. Na podstawie źródeł historycznych*, Pleszew 1936; *Dzieje Pleszewa*, red. M. Drozdowski, Kalisz 1989.
 3. Por. *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, zebrał, opracował i wstępem opatrzył P. Burchard, Warszawa 1990, s. 103; W. Rusiński, *Struktura osadnictwa i zaludnienie powiatu kaliskiego w 1789 r.*, „Rocznik Kaliski”, R. 3: 1970, s. 53 – 116 (passim); Ks. F. Kryszak, *Żydzi pleszewscy a powstanie 1848 r. (Przyczynek do historii Pleszewa)*, „Orędownik Pleszewski” nr 50 z 21 maja 1938 r., s. 1 – 2.

2. Ramy chronologiczne

Punktem wyjścia dla naszych rozważań są bariery czasowe. Żydzi pojawili się w Pleszewie jako zwarta grupa etniczna, zamieszkująca miasto na stałe, dopiero na przełomie XVIII i XIX w. Wcześniej kupcy żydowscy przebywali w mieście tylko czasowo, nie posiadając na własność, ani nie dzierżwiąc domostwa. Przywileje wydawane dla miasta w XVII w. wspominały Żydów, którzy mogli przebywać w mieście przez trzy dni podczas jarmarków, targów lub innych handlowych okazji (Ordynacja Aleksandra z Otoka Zaleskiego z 1696 r.). Jednak pierwsze wzmianki o Żydach w Pleszewie są niepewne i wymagają potwierdzenia. Z całą pewnością przed rozbiorami Rzeczypospolitej nie funkcjonował w Pleszewie kahał, gdyż nie odnotowano gminy żydowskiej w sumarycznym zestawieniu Żydów koronnych w 1765 r. Został on przygotowany w latach 1764 – 1765 na podstawie stosownej uchwały sejmiku Rzeczypospolitej. W całym państwie miało wówczas mieszkać 587.658 Żydów, z tego w Koronie 430.009 i na Litwie 157.649. Rafał Mahler przeprowadził korektę tych danych, dodając ok. 6 % niemowląt i dzieci do jednego roku życia oraz ok. 20 % tych, którzy nie zostali w spisie ujęci. W ten sposób oszacowana ludność żydowska w Rzeczypospolitej wynosiłaby ok. 750.000, z tego ok. 549.000 w Koronie i ok. 201.000 na Litwie. W 1764 r. w dwóch województwach wielkopolskich miało mieszkać 32.908 Żydów powyżej jednego roku życia (w województwie poznańskim 19.913 i kaliskim 12.995)⁴.

Także inne podobne źródła z tej epoki nie odnotowały tego. Z całą pewnością jednak Żydzi przebywali w Pleszewie, zatrzymując się w podróży albo przybywając na targi czy jarmarki. Zgodnie ze wspomnianą ordynacją z 1696 r. mogli przebywać w mieście przez trzy dni. Brak synagogi i innych niezbędnych dla funkcjonowania gminy insty-

	Isidor Blonick	Isidor	Isidor
	Mosel	Isidor	Isidor
	Mosel	Isidor	Isidor
	Leppiman	Isidor	Isidor
200	Ch. Maria Haub	Isidor	Isidor
	Isidor	Isidor	Isidor
	Isidor	Isidor	Isidor

Wykaz rodzin żydowskich zamieszkujących w Pleszewie ok. 1848 r. (Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie)

4. Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765, wydali J. Kleczyński, F. Kluczycki, Archiwum Komisji Historycznej, t. 8, Kraków 1898, s. 391-392; według ich korekty (uwzględniając niemowlęta i dzieci do jednego roku życia) w Koronie mieszkało 453.642 Żydów, zaś w Wielkim Księstwie Litewskim 166.477, co daje ogólną liczbę ludności żydowskiej w Rzeczypospolitej ok. 620.000; Konstytucja sejmowa o przeprowadzeniu spisu podatku pogłównego wydana w *Volumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 26-29; por. Z. Guldon, L. Stępkowski, *Spis ludności żydowskiej z 1790 roku*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1986, nr 3-4, s. 123-125.

tucji (cmentarz, bractwo pogrzebowe *Chevra Kadisha*, możliwość uzyskania koszernego pożywienia) nawet nie zachęcały Żydów do dłuższego przebywania w Pleszewie. Dopiero przejście kontroli nad Wielkopolską przez Prusy w 1793 r. i zmiany w prawie wprowadzone przez władze pruskie zmieniły warunki egzystencji Żydów. Wśród pierwszych Żydów osiadłych w Pleszewie był Marcus Ollendorf, urodzony w Rawiczu w 1784 r., który prowadził w Pleszewie Hotel „Prinz Heinrich”. Przechowywany w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (sygn. Prow. Pozn. 48) wykaz rodzin żydowskich zamieszkujących w Pleszewie ok. 1848 r. stwierdza, że najstarszym (spośród tam wymienionych) Żydów, urodzonych w Pleszewie był Joseph Lewczyk (ur. w 1777 r.)⁵.

Stałe osadnictwo żydowskie zakończyło się w latach II wojny światowej, kiedy w połowie października 1939 r. niemieckie władze okupacyjne wysiedliły z Pleszewa żydowskich mieszkańców do Szymanowic. Zatem wyraźna obecność Żydów w organizmie miejskim obejmowała tylko ok. 150 lat (5 – 6 pokoleń). Warto podkreślić, że w przypadku kilku miejscowości południowej Wielkopolski Żydzi osiedlili się tam już we wczesnych wiekach średnich (Kalisz) lub w późnych wiekach średnich (Krotoszyn), co uczyniło dzieje tamtejszych kahałów znacznie bogatszymi.

3. Ramy terytorialne

Obszarem analizy powinno być objęte przede wszystkim miasto w jego historycznych granicach, ale nie możemy zapomnieć o okolicznych wsiach, gdzie niekiedy żydowscy obywatele Pleszewa posiadali drobne majątki w XIX w.

4. Podstawa źródłowa

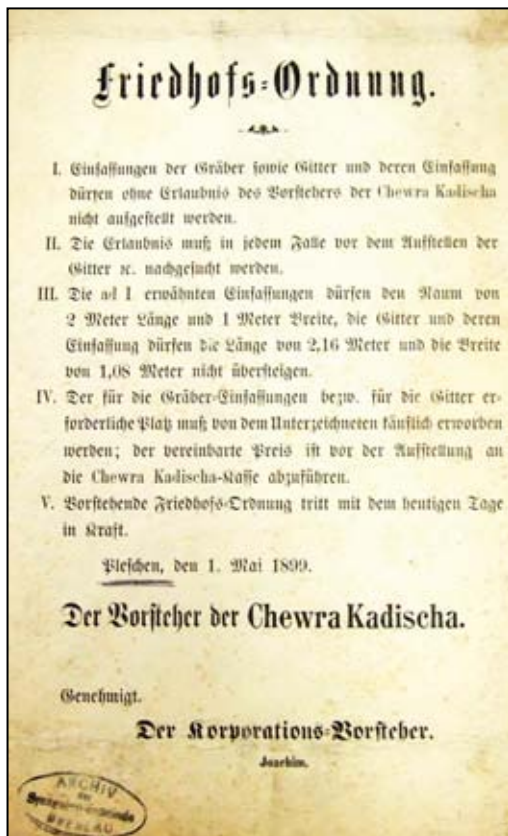
Podstawę źródłową do naszych rozważań stanowić będą zbiory archiwaliów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu, a nade wszystko XIX-wieczny zespół landratury pruskiej (później niemieckiej) oraz akta metrykalne, a także akta miasta Pleszewa przechowywane w Archiwum Państwowym w Kaliszu. Pomocne w badaniach mogą być archiwalia z Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Trudno wskazać publikację dotyczącą Żydów pleszewskich, której autor odwoływałby się do zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, czy różnych zagranicznych instytucji.

Leo Baeck Institute w Nowym Jorku przechowuje obecnie kopię wydanej drukiem krótkiego pamiętnika (*Erinnerungen 1902 – 1949*) Hansa Margoliusa. Na jego kartach zawarł on wspomnienia także o Żydach pleszewskich. Hans Margolius, urodzony w 1902 r. w Krotoszynie, napisał maturę w tamtejszym liceum i rozpoczął studia na uniwersytecie berlińskim. W latach 1929 – 1933 był bibliotekarzem w Berlinie, a w latach 1935 – 1937 pracował jako wykładowca w żydowskim „Lehrhaus” w Berlinie. W 1939 r. wyemigrował do USA. Inne materiały archiwalne przechowywane w tej instytucji obejmują genealogie kilku rodzin (Aber, Cohn, Kurzezung, Sperling i Weiss) związanych z Pleszewem i innymi miastami wielkopolskimi (Rawicz i Żerków). Część z tych materiałów wydał Gary Mitchell

5. Przygotowywana jest pełna edycja zachowanego wykazu wraz z innymi materiałami dotyczącymi gminy żydowskiej w Pleszewie, przechowywanymi w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (sygn. Prow. Pozn. 49: Korespondencja z władzami, wykazy władz szkolnych i inne pisma dotyczące szkolnictwa, 1834-1838).

Palgon w swojej książce *The Aber, Cohn, Kurzezung, Sperling and Weiss Families of Pleschen, Rawitsch and Zerkow, Prussia* w Atlancie (Georgia) w 1999 r.

Inne archiwalia dotyczące gminy żydowskiej w Pleszewie przechowywane są w Centralnym Archiwum Historii Żydów w Jerozolimie, gdzie można znaleźć, m.in. korespondencję z 1882 r. Żydów pochodzących z Pleszewa, którzy emigrowali do Nowego Jorku i tam zorganizowali zbiórkę pieniędzy na rzecz odnowienia ogrodzenia cmentarza⁶. Przechowywane przed wojną archiwalia w Gesamtarchiv der deutschen Juden, które przetrwały wojnę

Porządek cmentarny z 1899 r.
(Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie).

Jedna z maczew z pleszewskiego cmentarza
(fot. ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Pleszewie)

6. *Sources on Polish Jewry at the Central Archives for the History of the Jewish People*, compiled and edited by H. Volovici, W. Medykowski, H. Assouline, B. Lukin, Bergenfield 2004, s. 174 - 175; por. Z.H., *Polskie Judaika w archiwach Izraela. Guide to the Archives in Israel* - Israel Archives Association, red. P.A. Alsborg, Jerozolima 1973, s. 257, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1974, nr 4 (92), s. 91-93.

oraz późniejsze przewózki, zostały udostępnione w ostatnich latach w berlińskim Centrum Judaicum⁷. Nie można zapominać o różnych zbiorach regionalnych.

5. Problemy badawcze

Według wymogów prawa pruskiego, polskiego z czasów Księstwa Warszawskiego i później niemieckiego, Żydzi powinni przynależeć do zorganizowanej gminy wyznaniowej. Musiała posiadać ona wszystkie atrybuty „wyznaniowej samodzielności”: synagogę, szkołę (cheder), cmentarz (kirkut), wybrane władze i odpowiednią liczbę członków. Ale w XIX w. byli tacy Żydzi, którzy formalnie nie należeli do gminy religijnej, zachowując daleko idącą powściągliwość w sprawach wiary. Czynnikiem wyróżniającym ich wśród ludności pleszewskiej była zatem przynależność do grupy etnicznej, a nie religijnej. Niekiedy istotnym wyznacznikiem był wykonywany zawód, uznawany za „typowo żydowski” (np. krawiec). W sytuacji, kiedy Żydzi w następstwie akulturacji przyjęli w życiu codziennym kulturę niemiecką (głównie język), przynależność do gminy żydowskiej (ze względów religijnych) wyróżniała Żydów spośród innych mieszkańców Pleszewa⁸. Czy należy zatem przedstawić jako osobny i całkowicie oddzielny element w dziejach miasta?

Tak przynajmniej widziała Żydów dawniejsza polska historiografia, podkreślając często ich odrębność. Prace powstałe w XIX w. i w pierwszej połowie XX w. motywowane były nierzadko walką narodową i przez pryzmat narodowości opisywały przeszłość, próbując wykazać wyższość jednej grupy narodowej nad innymi. Z kolei historiografia powstała po 1945 r. uległa narzuconemu modelowi marksistowskiemu, który nie wypracował wiarygodnego i solidnego kwestionariusza badawczego. Ukazanie dziejów Żydów w Pleszewie (podobnie jak w przypadku innych miast Wielkopolski) jest zatem problemem tak naukowym, jak i metodologicznym, związanym z rozumieniem istoty i specyfiki badań regionalnych, społecznych, religijnych, kulturowych i stricte historycznych⁹.

Należy brać pod uwagę fakt, że dynamika rozwoju gminy żydowskiej nie zawsze pokrywała się z przełomowymi momentami w dziejach miasta (czy nawet prowincji). Niektóre akta prawne wydawane przez władze pruskie (w latach 1793 – 1807), polskie (w latach 1807 – 1813)¹⁰, rosyjskie (w latach 1813 – 1815), pruskie (w latach 1815 – 1871,

7. Por. *Quellen zur Geschichte der Juden in polnischen Archiven. Im Auftrag der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*, hrsg. von Stefi Jersch-Wenzel, Bd. 1: Ehemalige preußische Provinzen: Pommern, Westpreußen, Ostpreußen, Preußen, Posen, Grenzmark Posen-Westpreußen, Süd- und Neuostpreußen, bearb. von Annekathrin Genest und Susanne Marquardt, Redaktion Stefan Grob und Barbara Streng, München 2003; por. też *Die Juden und die jüdischen Gemeinden Preußens in amtlichen Enquêtes des Vormärz*, Teil 1, München 1998 (s. 177 – 258 Regierungsbezirk Posen; s. 259 – 265 Regierungsbezirk Bromberg; Teil 3, München 1998 (s. 829 – 921 Regierungsbezirk Posen; s. 922 – 945 Regierungsbezirk Bromberg).

8. Por. K.A. Makowski, *Rozważania o tożsamości Żydów w Poznaniu w XIX wieku i ich stosunkach z polskimi i niemieckimi sąsiadami*, w: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007, s. 87 – 97.

9. Por. K. A. Makowski, *Siła mitu. Żydzi w Poznaniu w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004 (Poznańskie Studia Historyczne, t. 3), gdzie krytycznie omówiono literaturę przedmiotu.

10. Por. J. Przygodzki, *Pozycja prawna ludności żydowskiej pod rządami Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego (1813 – 1815)*, w: *Cuius regio, eius religio? [t.] 2. Publikacja po Zjeździe Historyków Państwa i Prawa. Lublin, wrzesień 2006*, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2006, s. 199 – 209.

a później niemieckie od 1871 – 1918) dotyczyły tylko ludności żydowskiej lub wymowa aktów prawnych miała zgoła odmienne znaczenie dla Żydów, jak i dla Polaków i Niemców mieszkających w prowincji poznańskiej.

Momentem przełomowym był rok 1797, kiedy ogłoszono tzw. Statut Generalny dla Żydów w Prusach¹¹. Na jego mocy Żydzi musieli przyjąć stałe nazwiska, zezwolono im na zajmowanie się handlem, sztuką, rzemiosłem, rolnictwem i hodowlą. Podlegali oni odtąd sądom miejskim, ale musieli każdorazowo prosić o pozwolenie na zmianę miejsca zamieszkania. W 1802 r. zniesione zostały także ostatnie przywileje *de non tolerandis Judaeis*, nadal obowiązujące w wielu miastach pod pruskim zarządem oraz ograniczenia cechowe dla Żydów. Zmiany te wywołały ożywienie wśród ludności żydowskiej, lecz wiązały się z koniecznością płacenia większych podatków niż w czasach polskich.

Dalsze zmiany wprowadzone zostały po utworzeniu Księstwa Warszawskiego¹², przyjęciu konstytucji w lipca 1807 r. i uchwaleniu kolejnych aktów prawnych. W maju 1808 r. wprowadzono Kodeks Napoleona przewidujący równość wszystkich obywateli, lecz jego obowiązywanie w stosunku do ludności żydowskiej zawieszono już w październiku 1808 r. na 10 lat¹³. Po przegranej wojnie Napoleona z Rosją w latach 1812 – 1813, Wielkopolska znalazła się przejściowo pod okupacją rosyjską. Pod panowanie pruskie Wielkopolska powróciła na mocy decyzji kongresu wiedeńskiego w 1815 r., kiedy utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie (później nazwane Provinz Posen)¹⁴. Jednym z najważniejszych problemów dla władz pruskich na terenie Wielkopolski była kwestia prawnego (a w jego następstwie kulturowego i ekonomicznego) powiązania ludności żydowskiej z państwem. Z dniem 1 czerwca 1833 wprowadzono „Tymczasowe zarządzenie dotyczące ludności żydowskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim”¹⁵, zapoczątkowując żywe dyskusje wśród wszystkich mieszkańców. Dokonano wówczas podziału Żydów na dwie kategorie: naturalizowanych i tolerowanych. Prawo do naturalizacji mieli przedstawiciele społeczności żydowskiej, którzy mieszkali

-
11. I. Schiper, *Żydzi pod zaborem pruskim (1772 – 1807, 1815 – 1918)*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Haffitka, t. 1, Warszawa 1936, s. 551 – 562; J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793 – 1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 292 – 294; Z. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815 – 1848. Przeobrażenia w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, przekład opracował i posłowiem opatrzył K. Makowski, tłum. Z. Choderny-Leow, Poznań 2001, s. 49 – 57; L. Trzeciakowski, *Polityka władz pruskich wobec Żydów w Wielkim Księstwie Poznańskim*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 115 – 127.
 12. Por. M. Kallas, *Konstytucja Księstwa Warszawskiego. Jej powstanie, systematyka i główne instytucje w związku z normami szczegółowymi i praktyką*, Toruń 1970; tegoż, *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń 1975.
 13. I. Schiper, *Dzieje Żydów na ziemiach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, s. 423 – 471; A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785 – 1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 141 – 163; P. Wróbel, *Przed odzyskaniem niepodległości, w: Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 60; Z. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim*, s. 57 – 60.
 14. J. Kozłowski, *Administracja Wielkopolski pod pruskim zaborem 1793 – 1918*, Poznań 2000, s. 24 – 25, 35.
 15. M. Laubert, *Die Verwaltung der Provinz Posen 1815 – 1847*, Breslau 1923, s. 254 – 263; J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815 – 1848*, s. 180 – 183; dokładne omówienie w S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim*, s. 109 – 228, tam także polskie tłumaczenie s. 402 – 409.

w prowincjach monarchii pruskiej od 1815 r., mogli wykazać się odpowiednim majątkiem (nieruchomość o wartości przynajmniej 2000 talarów lub własny kapitał w wysokości 5000 talarów), porzucili żydowski ubiór, znali płynnie język niemiecki, przyjęli niemieckie nazwisko, posyłali dzieci do szkół państwowych lub wykazali się czynami patriotycznymi wobec państwa pruskiego. W zamian za to otrzymali prawa cywilne, mogli nabywać swobodnie nieruchomości, wybierać zawód oraz miejsce zamieszkania. Żydzi zaliczeni do drugiej kategorii – tzw. „tolerowanych” – byli pozbawieni tych praw, ponadto nie mogli zawierać związku małżeńskiego przed 24 rokiem życia i musieli płacić specjalny podatek, gdyż nie służyli w armii.

Jednym z pierwszych przejawów wprowadzenia nowego prawodawstwa wobec ludności żydowskiej był rozwój szkolnictwa, lecz społeczne skutki naturalizacji – a w konsekwencji asymilacji kulturowej i niekiedy religijnej – były różnorodne¹⁶. Do szkoły żydowskiej mogły uczęszczać tylko dzieci żydowskie, językiem wykładowym był niemiecki, a zorganizowanie i utrzymanie szkoły należało do obowiązków gminy, za co zwolniona była od innych ciężarów szkolnych. Naturalizacja nie objęła jednak szerokich mas ludności żydowskiej. Do 1837 r. patenty naturalizacyjne otrzymało w rejencji poznańskiej 3850, a w rejencji bydgoskiej – 3607 Żydów, co stanowiło zaledwie 10 % ogółu ludności¹⁷. W tej grupie znajdowało się 45 pleszewskich Żydów¹⁸.

Zgromadzenie Narodowe we Frankfurcie przyjęło w grudniu 1848 r. ustawę „o prawach kardynalnych narodu niemieckiego”, która postanowiła, że wszyscy obywatele państwa mieli równe prawa (artykuł 5). Już po zdławieniu Wiosny Ludów uchwalona została 31 stycznia 1850 r. zmieniona konstytucja Królestwa Prus, w której zapisano, że Prusy są państwem chrześcijańskim, co w praktyce zamykało dostęp osobom wyznania mojżeszowego do urzędów administracji państwowej. Jednak akt emancypacyjny dla Żydów mieszkających w państwach Związku Północnoniemieckiego, wydany 3 lipca 1869 r., przekreślał te zakazy. W styczniu 1871 r. powstało Cesarstwo Niemieckie. Ustawa z 22 kwietnia 1871 r. wprowadziła pełną emancypację Żydów w państwie niemieckim, nadając im swobodę w pełnieniu funkcji rządowych, publicznych, administracyjnych. Wydarzenie to zamyka proces prawnej

-
16. J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie*, s. 187; K. Sikorska-Dzięgielewska, *The Emancipation of Jews in the Opinion of the Inhabitants of the Grand Duchy of Poznan (1816 – 1848)*, Polish Western Affairs, t. 34 (1993), s. 41-66; K. Makowski, *Verzeichnis der israelitischen Absolventen von Gymnasien im Grossherzogtum Posen in den Jahren 1815 – 1848*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, N.F., Bd. 1 (1992), H. 2, s. 457 – 460; W. Molik, *Sozialer Aufstieg durch Bildung. Jüdische Abiturienten im Grossherzogtum Posen und die Richtungen ihrer Berufskarrieren in der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, Nordost-Archiv, Zeitschrift für Regionalgeschichte, N.F. Bd. 1 (1992), H. 2, s. 461 – 485; Z. Kemlein, *Żydzi wśród Niemców i Polaków (wzajemne stosunki, uprzedzenia i konflikty w Wielkim Księstwie Poznańskim w pierwszej połowie XIX w., w: Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, s. 128 – 148; Z. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim*, s. 312 – 345.
17. A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785 – 1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 311; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie*, s. 183; P. Wróbel, *Przed odzyskaniem niepodległości*, w: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 62.
18. *The naturalized Jews of the Grand Duchy of Posen in 1834 and 1835. Revised edition*, compiled by Edward David Luft, Avotaynu 2004, gdzie dalsze informacje o naturalizowanych Żydach.

asymilacji Żydów pruskich¹⁹. Wraz z momentem powstania Cesarstwa Niemieckiego przestało istnieć Wielkie Księstwo Poznańskie, które zostało zastąpione przez Prowincję Poznańską (Provinz Posen). Wydarzenia te otworzyły Żydom pleszewskim (jak i wszystkim innym zamieszkującym prowincję poznańską) możliwości swobodnego rozwoju. Część pleszewskich Żydów wybrała migrację w obrębie zjednoczonej rzeszy Niemieckiej, wybierając osiedlenie się w dużych aglomeracjach, jak Wrocław, Berlin, Frankfurt nad Menem), ale byli też i tacy, którzy zdecydowali się na emigrację zamorską (głównie do Stanów Zjednoczonych). Niektórzy postanowili pozostać w Pleszewie i tu rozwijali swoje zainteresowania i zdolności w polu kultury i gospodarki. Mimo tak znacznego odpływu ludności gmina pleszewska do przełomu XIX i XX w. pozostawała jedną z najważniejszych w całej prowincji poznańskiej.

Dokładne dane o sytuacji narodowościowej i wyznaniowej w powiecie pleszewskim w połowie XIX w. zostały zawarte m.in. w broszurce opracowanej przez królewskiego radcę ziemskiego Gregoroviusa w 1858 r.²⁰. W tymże roku miało zamieszkiwać ówczesny powiat pleszewski 53.617 osób, z czego w miastach żyło 8753, a we wsiach 44.864 osoby. Ogromna większość z nich była wyznania katolickiego (43.760 osób). Do wyznania protestanckiego przyznało się 7717 ewangelików, zaś wśród Żydów uwzględniono 2139 osób (jeden mieszkaniec powiatu przyznał się do wyznania prawosławnego). W tej masie 41.052 osób mówiło tylko po polsku, 3081 tylko po niemiecku, ale aż 9435 po polsku i po niemiecku.

W poszczególnych miastach powiatu sytuacja wyznaniowa wyglądała następująco²¹:

Lp.	Miasto	Ewangelików	Katolików	Żydów
1	Pleszew	1466	2566	1074
2	Jarocin	298	1018	513
3	Nowe Miasto	173	701	355
4	Mieszków	123	393	51

Gregorovius odnotował ponadto, że w Pleszewie czynna była szkoła ewangelicka z 468 dziećmi, jedna żydowska z 514 dziećmi oraz jedna koncesjonowana szkoła żydowska (prywatna, trzyklasowa), zatrudniająca trzech nauczycieli, do której uczęszczało 130 dzieci. W tymże samych roku w Jarocinie funkcjonowała jedna szkoła ewangelicka z 88 dziećmi, jedna szkoła katolicka z 242 dziećmi oraz jedna szkoła żydowska z 108 dziećmi. Natomiast w Nowym Mieście nad Wartą do szkoły ewangelickiej uczęszczało 55 dzieci, do jednej szkoły katolickiej – 124 dzieci, zaś do szkoły żydowskiej – 50 dzieci.

Podobnie jak w przypadku wszystkich gmin żydowskich zlokalizowanych w Wielkopolsce, okres po zakończeniu I wojny światowej był początkiem ich organizacyjnego

19. A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 366 – 369, 553 – 556; *The 'Jewish question' in German-speaking countries 1848 – 1914. A bibliography*, edited by Rena R. Auerbach, New York 1994 (Garland reference library of the humanities, vol. 1571).

20. Gregorovius, *Wykaz statystycznych i innych stosunków powiatu pleszewskiego na zasadzie wykazanego w roku 1858 spisu statystycznego oraz z uwzględnieniem rezultatów zarządu powiatowego* (egzemplarz dołączony do poszytu dotyczącego innego powiatu: Archiwum Państwowe w Poznaniu, Landratsamt Krotoschin, sygn. 18).

21. Gregorovius, *Wykaz*, s. 18.

końca. Korzystając z nadanego prawa tzw. opcji większość przedstawicieli żydowskich gmin wyznaniowych wyjechała do Niemiec i przyjęła niemieckie obywatelstwo. Nie należy jednak sądzić, że stało się to z powodu ogromnego patriotyzmu niemieckiego prezentowanego przez Żydów wielkopolskich. Analizując ich wspomnienia z tego okresu możemy często natrafić na opinie, w których motywowali swoje decyzje czysto praktycznymi aspektami. Trudno sobie wyobrazić pracownika sądu, który nie znając języka urzędowego ma prowadzić skutecznie rozprawy sądowe. Dla wielu z wielkopolskich Żydów wyjazd do Niemiec wiązał się ze sprzedażą posiadanych nieruchomości (po zaniżonej cenie!) i koniecznością kupna mieszkania za wyższą cenę w Niemczech, bez gwarancji zatrudnienia. Spadek pozycji materialnej ludności w następstwie kryzysu po zakończeniu I wojny światowej powiązany był w przypadku migrujących do Niemiec Żydów z pogorszeniem się ich pozycji majątkowej i społecznej.

W pierwszym okresie po wojnie (od listopada 1918 do września 1921 r.) wyemigrowało z Poznańskiego i Pomorza 17.000 Żydów. Jednak proces ten nie wygasł w 1921 r. i w następnych latach wyemigrowało z obu zachodnich województw Polski kolejne 8.000 Żydów²². Podobnie wiele innych gmin żydowskich w Wielkopolsce nie było w stanie funkcjonować samodzielnie. Dla przykładu w całym powiecie średzkim w 1928 r. mieszkało zaledwie 55 Żydów, w tym 4 w Zaniemyślu i 4 w Kostrzynie Wielkopolskim²³. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydało w 1932 r. rozporządzenie, na mocy którego w Wielkopolsce utworzonych zostało jedenaście żydowskich gmin wyznaniowych z siedzibami w Bydgoszczy, Wągrowcu, Obornikach, Poznaniu, Gnieźnie, Środzie, Nowym Tomysłu, Szubinie, Lesznie, Inowrocławiu i Ostrowie Wielkopolskim. Żydzi pleszewscy zostali przypisani do gminy w Ostrowie, która liczyła (wraz z Żydami z Kępna i Krotoszyna), 554 wyznawców²⁴. Jeszcze w początkach XX w. w Wielkopolsce, w granicach zaboru niemieckiego, działało ponad 100 zorganizowanych gmin żydowskich²⁵.

22. Por. A. Krysiński, *Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym*, Sprawy Narodowościowe, 1931, nr 1, s. 41 – 42; A. Czubiński, *Wielkopolska w latach 1918 – 1939*, Poznań 2000, s. 80 – 88.

23. I. Kowalski, *Mniejszość żydowska w województwie poznańskim w latach 1919 – 1939*, Kronika Wielkopolski, 1995, nr 4 (75), s. 50.

24. I. Kowalski, *Mniejszość żydowska w województwie poznańskim*, s. 50 – 51; szerzej K. Krasowski, *Wiązki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1988.

25. Por. J. Mycielski, *Księżde adresowej wszystkich miejscowości w W. Ks. Poznańskim*, Poznań 1902, s. 28 – 29, gdzie wyszczególnione gminy żydowskie (Jüdische Synagogengemeinden) w następujących miejscowościach: Babimost, Barcin, Bojanowo, Borek, Budzyń, Buk, Bydgoszcz, Chodzież, Czarnków, Czempin, Czerniejewo, Dobrzyca, Dolsk, Fordon, Gębice, Gniewkowo, Gniezno, Gołańcz, Gostyń, Grabowo, Grodzisk, Inowrocław, Janowiec, Jaraczewo, Jarocin, Jutrosin, Kargowa, Kcynia, Kępno, Klecko, Kobylin, Koronowo, Kórnik, Kostrzyn, Kościan, Koźmin, Krobica, Krotoszyn, Kruszwica, Krzywiń, Książ, Leszno, Lwówek, Łabiszyn, Łobżenica, Margonin, Miasteczko, Mieścisko, Międzychód, Międzyrzecz, Miksztat, Miłosław, Mogilno, Mosina, Mroczka, Murowana Goślina, Nakło, Nowe Miasto, Nowy Tomyśl, Oborniki, Obrzycko, Odolanów, Ostrów, Ostrzeszów, Pakość, Piaski, Piła, Pleszew, Pniewy, Pobiedziska, Powidz, Poznań, Pszczew, Rakoniewice, Raszków, Rawicz, Rogowo, Rogoźno, Ryczywół, Sarnowa, Sieraków, Skoki, Skwierzyna, Solec, Stęszew, Strzelno, Swarzędz, Szamocin, Szamotuły, Szubin, Śmigiel, Śrem, Środa, Trzcianka, Trzciel, Trzemeszno, Ujście, Wągrowiec, Wieleń, Witkowo, Wolsztyn, Wronki, Września, Wschowa, Wyrzysk, Wysoka, Zaniemyśl, Zbąszyń, Zduny, Żerkowo, Żnin; w 1885 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim mieszkało 1.131.869 katolików, 531.725 ewangelików i 50.860 Żydów, zaś w 1890 r. 1.164.067 katolików, 542.013 ewangelików i 44.346 Żydów; por. *Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche. Provinz Posen*, bearb. E. Kirstein, Berlin 1899, s. IX.

Takie osłabione gminy żydowskie nie były w stanie poprawnie funkcjonować, a jej przedstawiciele z trudem reprezentowali, chronili i bronili interesów wyborców w kolegialnych organach administracji lokalnej. Kiedy po raz ostatni przeprowadzono wybory samorządowe na podstawie list narodowych, do rady miejskiej Pleszewa wybrany został Joachim Zarek²⁶. Tenże złożył mandat radnego z powodu choroby, a jego miejsce miał początkowo zająć Alfred Peyser. Nie przyjął on jednak mandatu, gdyż deklarował gotowość wyjazdu do Niemiec w najbliższym czasie. Ostatecznie radnym został Dawid Schmul (Schmuel?)²⁷.

Wśród kilku przedsięwzięć Żydów pleszewskich w okresie zaboru niemieckiego na szczególną uwagę zasługuje drukowanie w Pleszewie tygodnika pt. „Jeschurun. Organ für die geistigen und sozialen Interessen des Judenthums”. Pierwszy numer ukazał się w Pleszewie 4 stycznia 1901 r., a ostatni 30 czerwca 1904 r. Jego wydawcą był Bernhard Koenigsberger (1867 – 1927)²⁸. Drukarnia ta publikowała także książki związane tematycznie z dziejami Żydów. W 1901 r. wydawnictwo tego czasopisma (Verlag des „Jeschurun”) opublikowało w Pleszewie pracę Ahrona Marcusa (1843 – 1916) pt. *Der Chassidismus. Eine kulturgeschichtliche Studie*. Obszerne to dzieło, liczące 387 stron, stanowiło głos w dyskusji nad powstaniem i rozwojem ruchu chasydzkiego, popularnego wśród Żydów w zaborze rosyjskim i austriackim.

Wspomniany wyżej rabin Bernhard Koenigsberger (1867 – 1927) był jednym z wydawców, obok rabina Silberberga, księgi pamiątkowej z okazji 80-tych urodzin poznańskiego rabina Wolfa Feilchenfelda. Księga pod tytułem *Festschrift zum achtzigsten Geburtstage... des Rabbiners Dr. Wolf Feilchenfeld*, ukazała się w Pleszewie i Śremie (Pleschen-Schrimm) w 1907 r. Rabin Koenigsberger był nie tylko wydawcą, ale również autorem artykułu poświęconego greckim mitom i ich odpowiednikom w literaturze żydowskiej (*Griechische Mythen und ihre Parallelen in der jüdischen Literatur*).

Z gminą pleszewską związanych było kilku wybitnych uczonych rabinów. Moses Samuel Zuckerman, urodzony na Morawach w mieście Uherský Brod 24 kwietnia 1836 r. Po uzyskaniu wykształcenia rabinackiego objął tę godność w Pleszewie, a po kilku latach (w 1898 r.) został wykładowcą w fundacji Mora-Leipzigier we Wrocławiu. Opublikował kilka książek, w tym „Die Erfurter Handschrift der Tosefta” (1876), „Die Tosefta nach den Erfurter und Wiener Handschriften” (1880 – 1882), „Spruchbuch Enthaltend Biblische Sprüche aus dem Gebetbuche” (1889) oraz „Vokabularium und Grammatik zu den Hebräischen Versen des Spruchbuches I.” (1890). Zmarł 27 stycznia 1917 r. we Wrocławiu²⁹.

Bodaj najsłynniejszym z nich był Elijahu Guttmacher (1795 – 1874), uczeń rabina Akiwy Egera i jeden z nielicznych wielkopolskich sympatyków chasydyzmu. Uznawany przez współczesnych za cadyka, stał na czele gminy żydowskiej w Pleszewie, a później w Grodzisku Wielkopolskim. Współpracował z toruńskim rabinem Zwi Hirschem Kalischerem

26. A. Gulczyński, *Kształtowanie się polskich organów władzy i administracji w powiecie pleszewskim w latach 1918 – 1919*, Pleszew 1988, s. 10.

27. A. Ptak, *Samorząd miejski Pleszewa w okresie międzywojennym* (1919 – 1939), Pleszew 2007, s. 33. Zob. też informacje na s. 21 – 22, 41, 68, 82, 114, 117.

28. Prawie wszystkie egzemplarze tego czasopisma znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu.

29. A. Frankl-Grün, *Geschichte der Juden in Ungarisch Brod*, Wien 1905, s. 56 – 57.

w promowaniu akcji kolonizacyjnej w Palestynie i przygotowaniu konferencji w Toruniu temu poświęconej.

W Pleszewie urodził się w 1865 r. Aron Heppner. Uczył się w ostrowskim gimnazjum, później studiował w Berlinie, by uzyskać doktorat w uniwersytecie w Halle. Po studiach przyjął ofertę pracy jako rabin w Koźminie, a z czasem także w Jarocinie i Jaraczewie. Wspólnie z Izaakiem Herzbergiem pracował nad wydaniem monumentalnej pracy *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in der Posener Länder*, wydawanej najpierw w Koźminie, a później we Wrocławiu, dokąd wyjechał w 1920 r. Do śmierci (23 grudnia 1938 r.) z poświęceniem pracował w różnych instytucjach naukowych we Wrocławiu, publikując liczne opracowania dotyczące tematyki żydowskiej.

Przejawy odrębności Żydów w Pleszewie w okresie staropolskim są trudne do uchwycenia, głównie na skutek znikomej ilości źródeł i braku stałego osadnictwa żydowskiego w mieście. Sytuacja zmieniła się w XIX w., a generalna tendencja możliwa do zaobserwowania na przestrzeni stulecia zmierzała do tego, że wiele przejawów odrębności żydowskiej zanikało wraz z przyjmowaniem kultury niemieckiej, a w niektórych przypadkach z asymilacją Żydów do narodu niemieckiego. Osłabienie potencjału ludnościowego gminy spowodowało zdecydowane osłabienie odrębności samorządu zawodowego rzemieślników i kupców żydowskich, do czego przyczyniły się także przemiany gospodarcze. Zbyt mała liczba uczniów żydowskich spowodowała połączenie szkoły ewangelickiej i żydowskiej. Powszechny obowiązek służby wojskowej w armii pruskiej, a później niemieckiej, obejmował wszystkich obywateli bez względu na wyznaniu, którzy ginęli w wojnie prusko-austriackiej, prusko-francuskiej, czy później na polach I wojny światowej.

Podkreślić jednak należy kilka elementów historii Żydów pleszewskich, które stanowiły o ich wyraźnej i stałej odrębności w mieście. Czynnikiem wyznaczającym istnienie żydowskiej gminy wyznaniowej był cmentarz, nazywany niekiedy kirkutem. Założony został ok. 1830 r. na południe od Malinia, poza obrębem miasta, na wzgórzu. Z czasem ogrodzony, z bramą wjazdową, był wykorzystywany przez pleszewskich Żydów do wybuchu II wojny światowej. Jego ostateczna dewastacja dokonana została już po wojnie. Zachowane nagrobki żydowskie zasługują bez wątpienia na godną ekspozycję, najlepiej w formie „pomnika – muru pamięci” na terenie dawnego cmentarza.

Budowa synagogi pleszewskiej (przy obecnej ulicy Ogrodowej, za posesją nr 1) rozpoczęła się ok. 1830 r., kiedy zakupiono stosowny grunt. Świątynia była kilkakrotnie przebudowywana i modernizowana, a na początku XX w. założono w niej oświetlenie elektryczne³⁰. Zachowała się okolicznościowa pocztówka, wydana z okazji Nowego Roku³¹, a także widokówka ukazująca wnętrze synagogi. Podobną pocztówkę wydała bodaj tylko gmina żydowska w Rogoźnie. Dzięki temu widokowi możliwe jest odtworzenie wnętrza świątyni, co w przypadku wielkopolskich synagog, z których żadna nie zachowała oryginalnego wyposażenia, jest unikatowe i bezcenne. Obok synagogi mieścił się także budynek

30. E. Bergman, J. Jagielski, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog*, Warszawa 1996, s. 104.

31. Napis w lewym rogu zawiera taką właśnie informację, nie zaś nazwę miasta w języku hebrajskim (por. W. Hajdasz, M. Marciniak, A. Przybysz, A. Ptak, A. Staszak, *Wędrówki po dawnym Pleszewie*, Pleszew 2009, s. 112).

beit ha-midrashu. W latach II wojny światowej Niemcy wykorzystywali budynek jako magazyn i w taki sposób użytkowany był także w latach powojennych. W październiku 2009 r.

Pleszewska synagoga na widokówkach ze zbiorów Marka Marciniaka

zawarte zostało porozumienie między władzami miasta a gminą żydowską we Wrocławiu w sprawie własności terenu i odszkodowania, jakie otrzymała gmina wrocławska.

Dzieje gminy żydowskiej w Pleszewie wydają się być już rozdziałem definitywnie zamkniętym. Jednak dziedzictwo Żydów pleszewskich i ich ponad wiekowa obecność w mieście nadal znajduje namacalny wymiar. Zachowany budynek po synagodze, teren pocmentarny z zachowanymi macewami, kilka domów, w których mieszkali przedstawiciele żydowskiej elity i osobistości urodzone w Pleszewie, których nazwiska odnaleźć można w encyklopediach stanowią, że „żydowska” historia Pleszewa jest nadal „niezakończona”. Tylko od mieszkańców miasta zależy, czy ślady i pomniki po Żydach pleszewskich będą zachowane, czy ulegną zatarciu.

Aneks

Regulamin zachowania porządku na cmentarzu uchwalony 1 marca 1899 r. (druk przechowany w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (sygn. Prow. Pozn. 48)

Friedhofs-Ordnung

1. Einfassungen der Gräber sowie Gitter und deren Einfassung dürfen ohne Erlaubnis des Vorstehers der Chewra Kadischa nicht aufgestellt werden.
2. Die Erlaubnis muss in jedem Falle vor dem Aufstellen der Gitter nachgesucht werden.
3. Die ad. 1 erwähnten Einfassungen dürfen den Raum von 2 Meter Länge und 1 Meter Breite, die Gitter und deren Einfassung dürfen die Länge von 2,16 Meter und die Breite von 1,08 Meter nicht übersteigen.
4. Der für die Gräber-Einfassungen bzw. [beziehungsweise] für die Gitter erforderliche Platz muss von dem Unterzeichneten käuflich erworben werden; der vereinbarte Preis ist vor der Aufstellung an die Chewra Kadischa-Kasse abzuführen.
5. Vorstehende Friedhofs-Ordnung tritt mit dem heutigen Tage im Kraft.

Pleschen, den 1. März 1899
Der Vorsteher der Chewra Kadischa
Genehmigt der Korporations-Vorsteher
Joachim

Porządek Cmentarny

1. Nie można postawić obramowania grobów, jak również ustawić krat [wokół grobu – przyp. R.W.] bez pozwolenia przełożonego Chewra Kadischa.
2. O stosowne pozwolenie trzeba wystąpić w każdym przypadku przed wystawieniem krat [wokół pomnika – R.W.].
3. Wspomniane w punkcie 1 obramowania nie powinny przekraczać 2 metrów długość i 1 metra szerokości, zaś kraty i ich obramowanie nie powinny przekroczyć 2,16 metrów długość i 1,08 metrów szerokości.
4. Miejsce potrzebne do ustawienia obramowania grobu, względnie dla ustawienia krat musi zostać nabyte przez podpisanego; uzgodnioną cenę należy wpłacić przed wystawieniem do kasy Chewra Kadischa.
5. Niniejszy porządek cmentarny wchodzi w życie z dniem dzisiejszym.

Pleszew, dnia 1 marca 1899
Przewodniczący Świętego Bractwa (Chewra Kadischa)
Zatwierdzony przewodniczący korporacji
Joachim